

jo-niue, / pst! Nerto vai passà per ije» (Nerto VII, v. 503, trad. «sombreter dans l'abîme»); *eixir als ulls* (val.), una acció que fem avui, perjudicial el dia de demà (Valor-Giner, 1950-55); notem *trau-me l'ull* en StVicentF: «E qual és lo prevere que tots dies celebre contínuament e dignament? Mostre-me'n hu e *trau-me l'uyl*» (*Sermons* III, 252.8), expressió que com observa GSchib (*Vocab. StVicentF*, p. 246) serveix per a accentuar l'inversemblant d'un fet; *tenir sang a l'ull* 'estar colèric, irritat' (Eiximenis, *Terç*, cap. 121), *fer ull* (alguna cosa) 'perdre's, que no es pot trobar' (*DFgra.*), 'desfer-se' (Mall.): «La llengua d'oc y la d'oïl no tenien més que dos casos --- la cosa, ja hu veys, ha mancabat, però no ha fet ull del tot» (AMAlcover, *BDLC* I, 1903, 327); *fer ull [ui]* 'anar-se'n a fons una embarcació' (B. Ferrà, *Id'Or* XIII, 72); més fraseologia en *AlcM* s. v.

b) *ull* (forat que té el ferro d'un martell, d'una aixada, d'un pal, d'una agulla etc.): doc. de 1331 «yn uyl de calsech (=per calcés)», «una taya (=talla) de dos uylls de lavar (=llevar) timó» (Capmany, *Mem. Hist. Mar. Cat.* II, 413), 1417 «Una destrala bona, una altra ab l'uyl trencat» (*AlcM*); *ull* 'forat central d'una mola, d'una roda': c. 1460, *Spill* «Mesa la roda, / per l'ull hon roda» (v. 1624); 1575 «Lo ull de la mola: Oculus» (*TbPu.*, p. 216), «La voluta ---, Vlls de voluta: Oculus voluta» (id., p. 14); *ulls del filat o malla* (1507, Busa-Nebr.), *ull* (d'una agulla) en Lab. 1840; *ull* (del formatge) 'forats o clotets que té' (1617, Agustí, *Secrets d'Agri.*, 152); *ulls* (d'un pont), ja en Belv. 1805, Lab. 1840, oït per JCor. a Torres Torres (Baix Palància), «queden dos ulls del pont del pas de Terol» (dit amb referència a un pont emportat per «una rivà molt fortat»); *ull* 'clariana, espai clar enmig del cel nuvolós' (Lab. 1840; Moreira, *Folkl. Tort.*, 130), ben usual en el Principat i a les Balears, sentit per JCor. a Tor 1 Farrera (Alt Pallars), 1933; *s'ui* 'forat al mig de la sitja', sentit per JCor. a Banyalbufar, Mall.; notem la definició de la *GrEncCat.*: 'forat obert a la part superior central de la sitja o pila de carbonar per on hom cala foc al carbó» (xv, 24b5).

c) *ull* (d'una planta) 'brot que comença a sortir en una planta' (Agustí, *Secrets d'Agr.*, 156; *DTO*. 1647); *ull mestre* 'brot principal d'un arbre, d'una planta' (Mall.; *DFgra.* s. v. uy); *ull* 'la porció més tendrà (de certes hortalisses)': exs. del mall. Pere d'A. Penya («--- dos uys de card ---») i de la revista mall. *Ignorància* (c. 1880) en *AlcM*; *uy de col* (PzCabrero).

d) *ull* (d'un riu, d'una font) 'punt o sot on neix un riu', 'deu, origen d'una font': doc. de 1628 «adobar la dita sèquia --- des de lo ull de la font fins a la present Ciutat» (*AlcM*, que cita de BSAL VI, 40); el *DAG*. ens dóna un altre ex. de 1684, i *AlcM* cita aquests altres de Pons i Massaveu: «S'asseu davant d'un ull d'aigua i ja comença el ploricó», «L'amo treu de l'ull de la font un meló», i de Verdager: «Allí naixen, a un quart de distància, el Noguera i el Garona --- L'ull del segon és molt visitat»; fou usat també per P. d'A. Penya: «Jo et duré a l'ull de la font, / i quan beuràs l'aigua rica / sentiràs una música / de granots davall

un pont» (*Poes. Pop.*, p. 19). Notem que l'ull de Ter, punt on neix el Ter, a la Conca de la Vall de Camprodon, pren el nom de *Ulldeter* dins el terme de Setcases (Ripollès).

Amb aquest sentit originari o en l'accepció secundària de 'obertura per on entra l'aigua a un rec' *ull* s'usa en molts indrets del domini lingüístic, però avui ha reulat en popularitat enfront del derivat *ullal* usat amb mateix valor (infra) i *naixement*, que és molt estès en el País Valencià (v, 902a51). Té ús a Mall., Alt Berguedà, Catalunya francesa i a moltes comarques pirinenques i del Migjorn. Segons li van explicar a JCor. a Evol (Confl.) a la roca de *Font del Senyader* surten «dos grossos ulls», i a Garrius al costat de Salses anota, «la sanya «(el terreny aigualós) té nou ułs» i a Romadriu (Llavorsí, Pallars Sob.) a *la Font de Reguerals* «surten ułs de fons»; a Banyoles (Gironès) anota «*Canaleta és l'ull del Terri*». Altrament les denominacions *Ull de Font* o (*la*) *Font de l'Ull* és nom donat a moltes deus en el domini lingüístic. JCor. té registres: *la Font de l'Ull* a Baó (Ross.), *l uł de la fon* a Nou-Malanyeu (Berg.), *s uł dā sā font* o *sā font dā lz ułs* a Bunyola (Mall.), *l uł dā lā fon* a Gósol (Berg.), *l'Ull de la Font* a Tibi (Foia de Castalla), *Fonteta de l'Ull* a Beniarbeig (Marq. de Dénia), *s uł de sa font* a Tàrbena (Marina); a més, *l uł dā lā molā* a Espirà d'Agllí (Ross.), nom d'un indret en aquest poble; *el Pla de l'Ull* és el nom d'un mas a Salses i hi havia «un ull que hi naixia aigua»; a Tavernes de Valldigna *l'Ull del Bou*, *Barranc de l'Ull de Bou*, *Barranc dels Nou Ulls*; *la basa l uł* a Biar (comarca d'Alcoi), *Ull de Canals* en el terme de Banyeres, a la mateixa zona.

Amb el sentit de 'obertura per on entra l'aigua d'un rec' tenim registrats *ull* a diversos indrets de la Catal. fr.: a Llo i Tor de Querol ((Cerd. fr.); «en el *Rec de les Llunes* hi ha dos ulls» a Soler (Ross.); «tampen *lux ułs*» a Formiguera (Confl.); a Ribesaltes hom diu *l'Ull de la Ramoneda* de la presa del canal que amb aigües de l'Agllí rega la partida de la Ramoneda; a Alt Vernet hi ha *l'Ull dā l aiglēzi*, dit així perquè hi passa el rec, i *Ull de la Pomerada* és nom d'un rec a Finestret (Confl.). El *Cost. Manc.* II, 110 reporta que a l'Urgell *ull* es diu del forat que hi ha en la paret de la sèquia que deixa passar l'aigua. A la Plana de Castelló, *Ull de la Vila* (Borriana) és una sèquia que passa subterrània sota la ciutat, i hi ha *Fila el uł fondo* a Vila-real (notem que *fila* s'hi diu de 'una entitat de rec').

Aquesta metàfora, que s'ha produït en moltes llengües,⁵ devia tenir gran antiguitat en el llatí hispànic, vist que apareix en totes les llengües ibero-romàniques: en castellà *ojo* «manantial» està documentat ja en el S. XIII (en *General Estoria*), i avui és ben comú en la toponímia, i com a apellatiu té ús a Andalusia, i sobretot a Amèrica (*DECH* IV, 272a47ss.); també en aragonès (*güello*),⁶ i té gran vitalitat el port. *olho de água* i el dimin. *ulló*, *illó* en el gallec (CMichaëlis, *RL* I, 305). En la llengua d'Oc *gouelh* en aquest sentit és propi, sobretot, del territori gascó, on és molt vivaç a tota la zona pirenaica des del Bearn a l'Ariège: Rohlf, *Le Gascon*, § 112 inclou les formes *ouélb d'aigo*,